

MILAN MATIĆ*

Država in sodobne družbene reforme

I

V razdobju po Keynesu na Zahodu kot tudi na koncu obdobja realnega socializma v vzhodnem svetu doživlja država na Zahodu in Vzhodu globoke spremembe in krize, ki zajemajo družbene temelje. Zahodne družbe se soočajo s krizo države in s problemi upravljanja, čeprav so ekonomsko bolj razvite in učinkovite kot vzhodne. To se dogaja na stopnji, ki kaže na meje in slabosti neoliberalistične politike in na negativne posledice njenih rezultatov, doseženih v 70. in 80. letih. Kot je znano, sta bili v teh letih z odločnimi neoliberalističnimi ukrepi radikalno spremenjeni prejšnja zamisel in politika države blaginje, ki se ni mogla obdržati ob zahtevah po nadaljnji in še hitrejši ekonomski in družbeni rasti, povzročeni s sodobno tehnološko revolucijo.

Za socialistične in druge manj razvite države pa lahko rečemo, da šele sedaj odpirajo procese liberalizacije ekonomije in demokratične družbene reforme predvsem zato, ker se je dosedanji razvoj, dosežen z ekstenzivnim in nenadzorovanim izkoriščanjem naravnih bogastev in cenene delovne sile, popolnoma izčrpal. Z njim so se izčrpali tudi obstoječi odnosi prevlade politike nad gospodarstvom in družbo; odnosi, ki so naravnost nasprotni tehnologiji informacij in znanju, ki sta nadomestila tradicionalno tehnologijo dela. Upočasnjevanje razvoja in stagnacija za dosego večje enakosti sta se pokazala kot iluzija, saj v realsocialističnih družbah ni niti razvoja niti enakosti v tistem obsegu, ki bi bil nujen, da bi ujeli korak z naprednimi procesi v svetu. To, kar je danes doseženo v družbah realnega socializma, po eni strani zahteva hitrejši napredek, po drugi strani pa ga k temu silijo procesi v razvitih državah in približevanje velikih svetovnih grupacij.

Glavni vir sedanjih reformnih težav v manj razvitih in realsocialističnih družbah pa ni njihova sorazmerno slaba razvitost, temveč nepripravljenost in neprilagodljivost njihove socialne in politične strukture zahtevam po modernizaciji. V njih so še vedno ostanki starih odnosov: relativna pasivnost gospodarskega ustroja, monotipske in privilegirane lastninske oblike, ki skupaj z inercijo državno-partijskega paternalizma in politično utemeljenega distribucionizma zavirajo ekonomske in človeške zmogljivosti. To je stanje, v kakršnem se »uradna družba« in »privatna družba« (oziroma »ljudstvo«, »množice«, »družbeni razredi«) medsebojno varata in prenašata odgovornost »na onega drugega«. Tako stanje je plod dolgega razdobja, v katerem se je politika vsiljevala gospodarstvu in družbi kot prvo in splošnoveljavno »načelo življenja«, pa tudi ideološkega dogmatizma, filozofije zgodovine in razvoja kot neke vrste programiranega stalnega napredka na poti k harmonični skupnosti. Iluzije, ki jih je posejala ta utopična politika, so

---

* Dr. Milan Matić, profesor Fakultete za politične vede v Beogradu

realsocialističnim družbam dolgo dajale navidezno legitimnost. Ta legitimnost se danes razblinja pod udarci velikih tehnoloških sprememb.

V našem času se začenja razdobje prepletanja in približevanja ne le različnih družbenih in političnih sistemov, temveč tudi najrazličnejših tradicij in civilizacijskih krogov. V tem procesu bo nujno treba zbirati izkušnje in iskati najboljše rešitve za stare in nove probleme človeštva na pragu tretjega tisočletja. Komunikacijsko odpiranje in neslutene možnosti moderne tehnologije omogočajo nastajanje obnovljenih in »mešanih« sistemov upravljanja družbe, zunaj dogmatskih shem in ideoloških predsodkov včerajšnjega in današnjega dne. Treba je poudariti že omenjeno nesočasnost v razvojnih fazah zahodnih in manj razvitih družb: medtem ko se v prvih končuje faza neoliberalistične ekspanzije, ki je nekako porušila socialno ravnotežje in ogrozila načela socialne zaščite in elementarne enakosti, druge komaj vstopajo v to fazo in jim grozi nevarnost, da bodo socialne posledice liberalizacije zaradi nižje razvojne stopnje postale sčasoma težje in bolj razdiralne kot v nekaterih zahodnih državah. Že sedaj je treba natančno proučiti možnosti boljšega uravnovešenja protislovnih zahtev in implikacij nujne neoliberalne ter prav tako potrebne socialne države. V sedanjih razmerah se zdi, da mora ostati težišče na liberalizaciji in reprivatizaciji, s tem da naj se v njih ohrani samo najbolj racionalno jedro participativne demokracije, kot so samoupravne pravice delavcev v večjih podjetjih z javno, družbeno in mešano lastnino, in to brez pretirane institucionalizacije. Ohranijo naj se elementarne pravice do socialne zaščite. To je pogoj, da bodo v manj razvitih državah sedanje prvine političnega paternalizma in državnega protekcijonizma zamenjali z dinamiko trga in z drugimi dejavniki uspešnega ekonomskega razvoja. Podjetnikom, javnim in zasebnim, državnim organizatorjem in managerjem je treba dati prednost pred doslej prevladujočimi profili »političnih direktorjev« (po M. Webru), ker so njihove funkcije v marsičem protislovne. Po drugi strani pa bo nujno treba ohraniti tudi nekatere pridobitve socialne države, take, ki so na Zahodu v največji meri že utrjene, ker tudi razvojne možnosti niso samo v tržnem gospodarstvu in neoliberalni ekonomiji. To se nanaša tudi na vse bolj razvidne meje politične legitimnosti v zamislih neoliberalne politike v zahodnih državah. Po drugi strani pa se v manj razvitih socialističnih državah jasno vidi, koliko je socialna paternalistična država postala žrtev dogmatskega in togega uresničevanja svojih lastnih načel: solidarizma, socializacije in zaščite vseh in vsakogar. Niti partija niti država ne moreta sami sprejemati splošne odgovornosti (brez večje samostojnosti človeka in podjetnika), ne da bi se pri tem znašli v neke vrste demagogiji, najpogosteje v obliki podaljševanja krize – s perspektivo še večjega zaostrovanja v prihodnosti. Poglejmo, v čem so bistvene pomanjkljivosti v zamisli države in politike v socialističnih državah kot dejavnikov sedanje krize in kot možnosti njenega preseganja.

II

Spomnimo se nekaterih znanih dejstev. Predvsem tega, da je socializem nastal v manj razvitih državah in regijah (v ekonomskem, socialnem in socializacijsko-kulturnem smislu), kar je povzročilo preveč poudarjeno vlogo politike (partijske) in države kot glavnih nosilcev socialistične ureditve in njenega nadaljnega razvoja. V primerjavi z meščansko družbo se socializem ni zgodovinsko porajal »v nedrih starega«, temveč je moral računati s formativno vlogo monopola oblasti; ta se je oblikoval z zraščanjem partije in države, ki sta imeli ideološki, politični in ekonomski monopol. Že taka simbioza oblasti na vseh področjih življenja mu je sama po sebi podeljevala lastnosti »demiurga« in ustvarjala privid skoraj religiozne

moči. Ker pa je bila iz perspektive realnega socializma bodočnost »svobodne skupnosti« videti daleč, tudi zato, ker je Marx to perspektivo umestil v zgodovinsko daljavo, se je velik del vloge socialistične države vezal na daljno zgodovinsko strategijo, politiko in utopijo, namesto da bi praktično reševal resnične sedanje probleme. Ideološka izhodišča mita o državi (in avantgardi) v družbi zgodnjega socializma so postavljena na zahtevah neke eshatologije o rajski bodočnosti brezkonfliktne družbe izobilja (izobilje na mitološkem začetku kot tudi na »koncu zgodovine«). Zdelo se je, da v imenu takega končnega cilja nobene današnje žrtve, niti ekonomske, niti človeške, niti moralne, niso prevelike. Medtem ko je moderna meščanska država zrasla na načelih naravnega prava in razsvetljenstva, na načelih, ki so, čeprav v nekem smislu himerični ideali, vendarle vezana na človeka, se v socializmu vsak trenutek sodobnosti vse težave in protislovja resničnosti upravičujejo s stališča končne rešitve človeštva v komunistični skupnosti. Namesto posvetnosti države, ki je bila že pridobitev meščanskih revolucij, je zdaj državi prek nove filozofije zgodovine ponovno pripisan značaj »svete« države, neke vrste novoveške *Civitas Dei* Tomaža Akvinskega, v kateri so vnaprej dana merila vsega, kar je posvetno, kar spada v *Civitas terrena*. Kot Heglov »svetovni duh« moreta partija in država kot izvrševalki vnaprej določenega načela zgodovine po svobodni volji oblikovati in uporabljati razpoložljiv zgodovinski material, pa tudi »množice, razrede, ljudstva« itd., ker delata dolgoročno, ne meneč se za minljive vrednosti svojih razvojnih obdobj. Partija je v takem razmerju sil neka vrsta »skritega boga« (*Deus absconditus*) ali »budno bitje« napredka, družbe in države, kot pravijo nekateri zaneseni ideologi. Partija je nosilka ekskluzivnega in skrivnostnega nadzgodovinskega védenja o načinu gibanja in o ciljnih zgodovine, zaradi česar s polno legitimnostjo vodi družbo zgodovinskega napredka, z zagotovljenim končnim izidom.

Take razlage zgodovinskega razvoja ter vloge države in partije v socializmu in njene daljnožne religiozne posvečenosti so popolnoma zasenčile tisti del Marxove filozofije, v kateri se govori o človeški individualnosti in emancipaciji kot spodbujevalkah zgodovinskega razvoja. Taka razlaga je z enostranskim determinizmom zanemarila stoletne izkušnje človeštva o možnostih kolektivnih blodenj ali celo uničenja človeške skupnosti do njene izginitev. Niti ideje G. Lukacza, ki je poskušal relativizirati pojem zgodovinskega determinizma s stališča dialektike in razsvetljenstva, niti očitno retrogradna gibanja v družbeni praksi socializma, niso mogla odstraniti težkega bremena dogmatske dediščine, zrasle iz tako enostransko razlagane »filozofije zgodovine«. Če smo bili v resnični zgodovini preveč pogosto soočeni z destruktivnimi vplivi ideološke, partijske države, če se tudi sama država skupaj s partijo, zaposlena s strategijo usmerjanja k »veliki bodočnosti«, ni dovolj ukvarjala s konkretnimi vsakdanjimi, na pogled drobnimi človeškimi vprašanji, potem je to izraz neke usmeritve in zamisli o vlogi države, ki se iz sodobnosti premešča v neko daljno utopično projekcijo, obenem pa išče take vrste legitimnost, ki vnaprej izključuje vsako spraševanje o odgovornosti in mejah oblasti in vladanja. Zato se tudi danes, v skladu z Marxovo mislijo o kritiki religije kot predpostavki vsake kritike, mora vsaka kritika države v socializmu izvesti kot politična kritika njene religiozne narave z zahtevo, da se spremeni v posvetno, praktično in laično državo. Posvetna država je prvi pogoj za civilno družbo polnoletnih državljanov in demokratične politične skupnosti (politično konstituiranega naroda), ker je zahteva po laizaciji »svetih partijskih cesarstev« še vedno aktualna.

Drugo idejno izhodišče, bolje rečeno »ozko grlo« dogmatskih pojmovanj države v socializmu, je pretirano poudarjanje njene vloge kot razrednega dejavnika in

kot »otroka razrednih spopadov«, torej organizacije v izključni lasti enega samega družbenega razreda, ki ga zastopa njegova avantgarda. Tako razumevanje ni bilo le sociološka podlaga za takšno vrsto suverenosti, ki je zelo blizu absolutizmu in ekskluzivnosti (Locke je mislil, da bi bilo treba pojem suverenosti zavreči in da naj bo vsaka oblast omejena), temveč je povzročilo dvakrat negativne posledice: z vladajočim razredom je bil ukinjen pojem družbenega občestva in celote interesov, kar je temelj racionalne države in prava; po drugi strani pa sta zanemarjena pojem družbene subjektivnosti in tudi sam pojem družbe, ki se v začetku in formalno zamenjuje s pojmom »delavski razred« ali »množica«, danes pa vse bolj s pojmom »narod« v naravno-zgodovinskem (in manj v družbenopolitičnem) smislu. Še več, s takimi omejitvami je narasla moč države-partije, umeščene v neko vrsto negativnega, sektaškega odnosa do družbe. Kasneje se je tudi sam »vladajoči razred« znašel pod močnim patronatom svojih formalnih zastopnikov. Tako se je začela razgrajevati družbena podlaga države in partije, ki sta razglašali svojo odgovornost za celotni družbeni razvoj. Tako kot se država zaradi časovnega premeščanja »v daljno bodočnost« v krizah preveša v svoj nasprotni pol, tako se v spremenjenih razmerah z lahkoto osvobaja formalne povezanosti s svojim »razredom«, da bi se naselila na socialno razblinjeno legitimacijsko oporišče, ki ga zajema pojem »narod«. V obeh primerih se torej država in partija premalo opredeljujeta *do družbe in državljana* v konkretnem zgodovinskem pomenu besede.

Pojav partijske države oziroma proces posebljanja in privatizacije oblasti v socialističnih državah je samo druga stran procesa desubjektivizacije družbe in njenih članov ter njihovega spreminjanja v pasivni objekt političnega modeliranja. Tudi ob mogočni fasadi raznovrstnih institucij se v socialističnih državah še do danes ni končal proces dejanske institucionalizacije in konstitucionalizacije oblasti. Ne le da država ni zgrajena na ustavnih in pravnih temeljih, temveč se je tudi prvotna politizacija prava kasneje sprevrgla v njegovo degradacijo, to pa z ideologizacijo pravnih norm, njihovo hiperprodukcijo, ki nimajo trdne opore v obstoječi obliki in strukturi države. Zato se je tudi pravni red v realnosti socialističnih držav doživljal kot neke vrste labirint, iz katerega je težko najti izhod. Pa tudi, če se najde, vodi v pisarne politične birokracije. Že davno je znano, da se je tudi v nekaterih strokovnih delih državnega aparata (v upravi) bolje ukvarjati s politiko in političnim tolmačenjem predpisov, torej s služenjem »vrhu«, kot pa z reševanjem zadev, pomembnih za gospodarstvo, družbo in državljana. Stalno skrivanje resničnih središč oblasti za formalnim institucionalnim videzom je samo še povečevalo moč paradržavnih dirigentov z državo kot »razrednim« orožjem. Zato velik del državnega aparata v socialističnih državah še do danes ni dovolj profesionalen, da bi lahko opravljal zapletene in odgovorne naloge modernizacije, temveč je sestavljen po modelu primitivne spolitizirane hierarhije in po meritokratskih načelih glede na politične vrhove.

Splošna personalizacija oblasti in njeno stalno opiranje na politične avtoritete sta ustvarili sistem, ki je postal izredno ranljiv zaradi naravnih in političnih zamenjav vodstev, kriznih stanj in v soočanju z moderno strukturo družbe in procesi v njej. Odsotnost mehanizmov učinkovitega delovanja državnih institucij in javnih centrov sporazumevanja med deli političnega vodstva se izraža kot »stanje blokade«. V naši državi je to posebej značilno za zvezno raven, na kateri so mehanizmi zaviranja široki, načini sporazumevanja pa počasni in neučinkoviti. V drugih državah, npr. na Nizozemskem, kjer so nekateri odnosi v bazi kronično konfliktni in nepomirljivi (med skupinami katoličanov, protestantov in ateistov),

je razvidna velika učinkovitost v sporazumevanju med elitami in predstavniki na splošni parlamentarni ravni.

III

V današnjih družbenih razmerah v svetu in v naši državi je s stališča aktualnih problemov države zelo pomembno, da se opusti prejšnja paternalistična vloga države, ki naj zdaj postane objektivni in racionalni javni center z jasnimi in neposrednimi odnosi glede odgovornosti do družbe in državljana. Država naj postane učinkovita splošna urejevalka svobodnega gospodarskega in družbeno-kulturnega pretoka, socialna in intervencijska pa naj bo do tiste mere, kolikor je to nujno za ohranjanje in postopno ustvarjanje pogojev za doseganje družbene enakosti na višji razvojni stopnji. Nujno je, da se država brani pred navzkrižnimi pritiski, s katerimi se stalno povečujejo zahteve za krepitev državnega partikularizma, namesto nujne liberalizacije države in gospodarstva. Vse države na svetu so danes razpete med zahtevami po čimbolj učinkoviti mobilizaciji gospodarskih in družbenih sil ter med zahteve po čimvečji podpori oziroma po krepitevi svojega vpliva, da bi pričakovano mobilizacijo lahko izvedle. Politična podpora od spodaj, iz baze, je povezana s povečanimi materialnimi in drugimi nadomestili, ki vodijo do usihanja zbranih dobrin za nadaljnji razvoj. V razdeljevanje usmerjena partijska in socialna država – tako v socialističnih državah kot tudi državah blaginje na Zahodu – je stalno širila svoje pristojnosti razdeljevanja in s tem presejala meje razpoložljivih družbenih možnosti. Država je zapadla v krizo, v kateri ne more opravljati tistega, kar je obljubljala in kar se od nje pričakuje. Ta razvoj je šel vzporedno s širjenjem ekonomskih in drugih pravic, pa tudi določene demokratizacije (v participativnem smislu), tako da je splošna kriza socialne države danes neposredna posledica širjenja pravic in demokratizacije v razmerah ohranjanja starih odnosov in omejenih materialnih dobrin. Po tej poti so na Zahodu že prej, na Vzhodu pa sedaj prišli v začarani krog. Povečevanje državnega paternalizma zmanjšuje motivacijo za bolj produktivno, realno (tržno) tekmovanje in ekonomijo; pomanjkanje učinkovite ekonomije pa močno omejuje ekonomske temelje socialne (paternalistične) države.

Teh dilem paternalistične države, ki je danes resnični nasprotni pol liberalni državi (v novi izdaji), do danes ni uspelo rešiti niti razvitim zahodnim državam, še toliko manj pa socialističnim državam. Te so poleg tega sistemsko obremenjene še z drugimi distribucijskimi spodbudami, kot so nelastninski koncept družbene lastnine, neracionalna organizacija države in javnih služb itd. Zato lahko ugotovimo, da je pglavitni nasprotni pol neoliberalnih reform danes paternalistična oziroma socialna država, ne pa absolutizem, kot npr. v klasičnem liberalizmu. Še vedno prevelike zahteve družbe nasproti državi so eden od vzrokov za t. i. »neupravljivost« (ingovernability) – stanje, nekaj časa značilno za zahodne države, danes pa še veliko bolj za vzhodne, v katerih reforme še niso pognale globljih korenin. V dinamiki družb, ki se zavzemajo za družbene reforme v smeri širše afirmacije neoliberalne države, sta še vedno navzoča protislovna lika: podjetnika, z njegovo težnjo k maksimiranju gospodarskih učinkov – ter klasičnega politika, z njegovo težnjo k maksimiranju volilne podpore – ob ustrezni distributivni kompenzaciji.

Oživiljanja prvin neoliberalističnih reform v socializmu ni treba razumeti kot dokončno odrekanje ideji socializma, temveč le kot soočanje z realnostjo poti, ki jo je treba prehoditi, da bi prišli do novih možnosti socialne pravice (Rawls) na višji razvojni ravni. Širjenje prostora za razvoj neizkoriščenih družbenih možnosti, svobodnejše izražanje različnosti, ustvarjalnosti in pluralizma na vseh področjih

(od politike do ekonomije in kulture) sta danes *conditio sine qua non* vske preobrazbe in modernizacije, pa tudi usodno vprašanje bodočnosti. Ne sme se pozabiti, da je v neoliberalnih zamislih preoblikovana tudi sama koncepcija države, ki ne more ostati samo »minimalna«, temveč predvsem zelo *učinkovita* v tistih funkcijah, ki ji v tržni ekonomiji pripadajo. V našem primeru je ta koncepcija najbolj izrazita v dosedanjih ukrepih in zahtevah zvezne vlade. Denarna politika in realna ekonomija sta kot mrzla voda, ki jo vlada zliva na prizorišče naših razgretih in iracionalnih medsebojnih spopadov. Deluje po eni strani kot osvežitev, po drugi pa kot terapija za sedanji položaj gospodarstva in družbe in za celotne odnose, posebej za odpravljanje dolgoletnega skrbništva politike nad ekonomijo, pri čemer se težišče dogajanja seli na bolj realno ekonomsko področje. Neoliberalne zamisli v svetu, tudi v socialističnih državah, se lahko razumejo kot določena ponovna zmaga tehnomanagerskih koncepcij o optimalnem in hitrejšem razvoju, čeprav za ceno določenega začasnega poglobljanja socialnih razlik (ker so boljše alternative in možnosti že izrabljene). To ne pomeni, da smo danes zašli v obdobje »gladiator-ske« tržne družbe zapoznele prvobitne akumulacije, posebno če se zavedamo nevarnosti neoliberalističnih in tehnomanagerskih skrajnosti in potrebe, da jih umirjamo v neke vrste »mešanem« sistemu s poudarjenimi primesmi tržne družbe. Napovedujejo, da bo v najbolj razvitih državah z moderno tehnologijo dovolj zaposliti do 15% delovno sposobnega prebivalstva, da bi zadovoljili potrebe družbe na relativno visoki ravni in ob racionalnem izrabljanju naravnih virov. Na stopnji, ko bodo ta predvidevanja skoraj uresničena, se lahko pričakuje začetek novega cikla socialne države in humanističnih oblik demokratičnega socializma. Za nas je pomemben še en dodatni pogoj: dogovor o naravi naše najširše skupnosti, in sicer na načelih, ki jih sprejemajo vsi deli naše države in družbe in ki so v bistvu konvergentna. Na tej podlagi bo lahko prišlo do povezovanja notranjih sil, ki nam omogočajo, da s polnim dostojanstvom in z manjšimi težavami vstopimo v evropski in svetovni prostor na pragu 21. stoletja.